

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

LUG'AVIY BIRLIKLAR TIPOLOGIYASI

Shoira Usmanova

Filologiya fanlari doktori,

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti professori

usmanovashoira89@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-2608-4577>

Annotatsiya: Mazkur maqolada lug'aviy birliklar tipologik jihatdan tadqiq etilgan. Lug'aviy birliklar bir ma'noli va ko'p ma'noli so'zlarga tasniflanib tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada so'z ma'nosining ma'lum xususiyatlarga ko'ra ko'chishi hamda lug'aviy ma'noning asosiy taraqqiyot yo'llari ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: lug'aviy birlik, so'z, o'z ma'no, ko'chma ma'no.

Mustaqil so'zlar ham lug'aviy, ham grammatik ma'no ifodalaydi; yordamchi so'zlar esa faqat grammatik ma'no bildiradi. So'zning lug'aviy ma'nosini leksikologiya, grammatik ma'nosini morfologiya o'rganadi. Lug'aviy ma'no anglatuvchi til birliklari lug'aviy birliklar deyiladi. Lug'aviy birliklar quyidagicha: 1) so'z; 2) ibora; 3) termin (atama); 4) qo'shma so'z; 5) tasviriy ifoda.

So'zning atash ma'nosi. So'zlarning borliqdagi narsa-hodisalar, belgi xususiyatlar, harakat-ho'latlarni bildirishi uning atash ma'nosi sanaladi. Faqat mustaqil so'zlarga atash ma'nosiga ega bo'ladi. Olmoshlar bundan mustasno. Ular atash ma'nosiga ega bo'lgan so'zlarga ishora qiladi.

Bir ma'noli va ko'p ma'noli so'zlar. So'zlar bir ma'noli va ko'p ma'noli so'zlarga bo'linadi. Bir ma'nolilik hodisasi *monosemiya* deyiladi. Bir ma'noli so'zlar *monosemantik* so'zlar hisoblanadi. O'zbek t. *Toshkent*, turk t. *Ankara*, koreys t. *Seoul*; ingliz t. *New-York*, rus t. *Москва*; o'zbek t. *oshpaz*, turk t. *aşçı*, koreys t. *yorisa* ingliz t. *cook*; rus t. *новар*; o'zbek t. *odam*, turk t. *adam*, koreys t. *saram* ingliz t. *man*, rus t. *человек*; o'zbek t. *qush*, turk t. *kuş*, koreys t. *se*, ingliz t. *bird*, rus t. *птица*; o'zbek t. *tuya*, turk t. *deva*, koreys t. *nakta*, ingliz t. *camel*, rus t. *верблюд*... singari aniq bir ma'noni ifodalash uchun qo'llanilgan so'zlar bir ma'noli so'zlar sanaladi.

Nutqiy jarayonda ikki va undan ortiq ma'noda qo'llanuvchi so'zlar ko'p ma'noli so'zlar deyiladi. Birdan ortiq (bir necha) ma'nolarda keladigan so'zlar ko'p ma'noli so'zlar deyiladi. Ko'p ma'noli so'zlar *polisemantik* so'zlar deyiladi.

Ko'p ma'noli so'zlarda bosh (asosiy) va ko'chma ma'no bo'ladi:

O'zbek tili	Turk tili	Koreys tili	Ingliz tili
Bosh (asosiy) va ko'chma ma'no (odamning ko'zi)			

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

ko'z	göz	nun	eye
Ko'chma ma'nolari			
teshik, bo'shliq			
yog'och ko'zi		biron narsaning teshigi	kartoshka va h.k.ning teshigi
	ig'nenin gözü (ignaning teshigi)		the hole in a needle (ignaning teshigi)
			a hole formed during the maturation of cheese (pishloqning teshigi)
			eshikning tirqishi
biron narsaning bo'limlari, cho'ntagi			
	çantanın gözü (sumkaning cho'ntagi) masanın gözü (tortma)		
taqinchoq, bezaklar buyumlarinig toshi			
uzukning ko'zi zirakning ko'zi			

So'zning o'z ma'no va ko'chma ma'nolari. So'z ma'nosi ko'chishi natijasida o'z va kochma ma'no hosil bo'ladi. So'zlarning nutq jarayoniga bog'liq bo'lmagan atash ma'nosi *o'z ma'no* («denotativ», «bosh», «atash» ma'nosi) sanaladi. So'zning nutqdagi boshqa so'zlarga bog'lanib hosil qilinadigan yondosh ma'nosi *ko'chma ma'no* (*konnotativ ma'no*) hisoblanadi. Masalan: *odamning qulog'i* – o'z ma'noda, *qozonning qulog'i* – ko'chma ma'noda.

<i>O'z ma'no</i>	<i>Ko'chma ma'no</i>
qora qalam	qora sovuq
temir idish	temir intizom
oltin uzuk	oltin kuz

So'z ma'nolarining kengayishi, o'zgarishi, bir so'zning kontekstga qarab bir necha ma'no ifodalashi *polisemiya* deyiladi. Polisemiya ommabop va adabiy uslub uchun vosita bo'ladi va lug'atni ham uslubni ham boyitadi. *Ishning ko'zini biladi, ko'z ilg'amas, qaro ko'zim, ko'z-ko'z qilmoq, ko'z ostiga olish, ko'zmunchoq, ko'zimning nuri, ko'z*

boylog'ichlar va boshqa iboralarda *ko'z* so'zi turli ma'noda qo'llangan. *Qo'l, til, yurak, ona, bosh* kabi so'zlar ham *ko'p* ma'nolarni ifodalashi mumkin. Ma'nosi ko'chgan so'z ikkinchi bir so'z bilan yaxlit qo'llansa, har ikkisinin o'rniga bir so'z (sinonim) qo'yish mumkin. Masalan: *ovi yurgan* – omadli; *dili pora* – xafa.

So'z ma'nosi ma'lum xususiyatlarga ko'ra ko'chadi. Lug'aviy ma'noning asosiy taraqqiyot yo'llari (ko'chish usullari) quyidagicha: metafora, metonimiya, sinekdoxa, funksiyadoshlik (vazifadoshlik), kinoya.

Metafora (grekcha «ko'chirish») – bir predmet nomining boshqa predmet nomiga ular o'rtasidagi ma'lum o'xshashlik asosida ko'chishidir. *Metafora* – «o'xshashlik» asosidagi ma'no ko'chishi: *oltin kuz, kumush choyshab, fan cho'qqilari, litsey qaldirg'ochlari. Po'lat qilichingni ko'rganman o'tda. Quyoshning oltin qalami nur taratar edi.*

Metaforalar shirinsuxanlik tasvirini yaratish vositasi vazifasini ham bajaradi. Masalan, o'zbek tilida shirinsuxanlikni ifodalash uchun “qo'zichog'im”, “bo'talog'im”, “asalim”, “chirog'im”, “oppog'im”, “jonginam”, “do'mbog'im”, turk tilida “şekerim”, “bitanem”, “kuzum”, “yavrum”, “hayatim”, “ruhum”, rus tilida “голубчик”, “котик”, “зайка”, “золотой” ingliz tilida “baby”, “honey”, “dove”, “frog”, “sweet heart” kabi hissiy-ta'sirchan so'zlardan keng foydalaniladi.

Metaforalarga juda yaqin bir vosita – o'xshatishlar bo'lib, ular yordamida shaxs-pradmetlar bir-biriga o'xshatiladi, qiyos qilinadi. Unda *-dek, -day, go'yo, yanglig', singari, xuddi* (va b.) kabi shakl va so'zlardan ham foydalaniladi: *tulkiday ayyor* (o'zbekcha), *tilki gibi* (turkcha) *хитрый как лиса* (ruscha), *as false as fox* (inglizcha), *you kathi* (koreyscha). Yoki “befahmlik, beso'naqaylik, qo'pollik” *ayiqday* (o'zbekcha), *ayı gibi* (turkcha), *ko'm kathi* (koreyscha), *как медведь* (ruscha); “kuchli, qo'rqmas”, “mardlik, jasorat” *arslon kabi* (o'zbekcha), *aslan gibi* (turkcha); “semirmoq”, “ko'p ovqat yemoq” *cho'chqaday* (o'zbekcha), *As fat as a pig* (inglizcha), *tweji kathi* (koreyscha); “ko'p ovqat yemoq” *molday* (o'zbekcha), *so' kathi* (koreyscha); “befahm” *eshakday* (o'zbekcha), *eşek gibi* (turkcha), *как осел* (ruscha) va h.k. etalonlar vositasida ifodalanadi.

Metonimiya grekcha «qayta nomlash» demakdir. Narsa va hodisalar o'rtasida makon va zamondagi o'zaro aloqadorlik asosida biri nomining ikkinchisiga ko'chishi metonimiya hisoblanadi. *Metonimiya* – «aloqadorlik» asosidagi ma'no ko'chishidir: *Qishloq chetida samovar ochildi* (samovar – choyxona); *Osmonga tikildi million juft ko'zlar* (*ko'z* – odam); *Fuzuliyni oldim qo'limga* (Fuzuliyni-kitobini). *Osmonga tikilar million juft ko'zlar..* (U) *Osmon fonarini ham yoqdi shu onda. Zal oyoqqa turdi. Auditoriya sukutda.*

Sinekdoxa grekcha «birgalikda angash» so'zidan olingan bo'lib, bo'lak orqali butunni yoki butun orqali bo'lakni ifodalashni bildiradi. *Sinekdoxa* – butunning nomi bilan qismini, qismning nomi bilan butunni atash. Masalan: *Besh qo'l barobar emas* (qo'l «- barmoq»); *O'n qo'li hunar* (qo'l «→barmoq»). *Besh qo'lini og'ziga tiqdi* (qo'l – «barmoq»); *Shu bitta tuyuq bilan olti bolani boqdim* (tuyuq – «sigir»); *Tirnoqqa zor o'tdi* (tirnoq – «farzand»). *Besh qo'l barobar emas. Dunyoda o'zimizdan keyin qoldiradigan tuyog'imiz ... faqat shul Otabekdir, deb yozdi Yusufbek Hoji.*

Vazifadoshlik (funksiyadoshlik) – vazifa asosida ma'no ko'chishi. Narsa va hodisalar o'rtasidagi vazifaviy bir xillik asosida birining nomi orqali ikkinchisining ifodalanishi vazifadoshlik asosidagi ma'no ko'chishi deyiladi: *o'q kotib, pero, qalam, qanot, chiroq* so'zlarida ham vazifaga ko'ra ma'no ko'chishi ro'y bergan.

Kinoya – qochiriq, kesatq ma'nolarida aytilgan o'zgalar «gapi», «so'zi». Kinoya bilan aytilgan so'z qo'shtirnoqqa olinadi. Kinoya bilan aytilgan so'z teskari ma'noda tushuniladi: *Muxtor «a'lochi» o'quvchi (ikkichi). «Matematik» sinfdoshimning bir nozi algebrani «Suv qilib ichmoqqa» yo'lladi. Bizni «homi» lardan himoya qilg'il, degan sharq xalqida piching - duo bor. Xo'sh janobi oliylari, qaysi sho'rlik xalq Sizning «himoyangiz»ga qolmish intizor.*

Tag ma'no. Odatda, ifodalangan gapning ko'chma – tag ma'nosi ham bo'ladi. *Xotin: Sizga tekkuncha alvastiga tegsam bo'lmasmidi?! Er: Afsuski, yaqin qarindoshlar orasida nikoh man qilingan.* So'zning har bir ko'chma ma'nosi qo'shimcha uslubiy (modal) ma'no ifodalaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Аристотель. Поэтика /Собр. соч. в 4 томах. Т. 2. – М.: Мысль, 1983.
2. Жўраев М., Саттиева Д. Ўзбек фольклорида ҳаёт дарахти. – Тошкент: Фан, 2010.
3. Красных В.В. Коды и эталоны культуры (приглашение к разговору) // Язык, сознание, коммуникация. – М.: МАКС пресс, 2001. – Вып. 19.
4. Маҳмудов Н., Худойберганаева Д. Ўзбек тил ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Тошкент: “Маънавият”, 2013.
5. Usmanova Sh. Tarjimaning lingvomadaniy aspektlari. – Toshkent: ToshDShI, 2017.
6. Usmanova Sh. Linguistic Aspects of Teaching the Uzbek Language to Foreigners // Current Research Journal of Philological Sciences. Vol. 05. Issue 05. – P. 86-90.
7. Усманов Ф. Ўзбек тилидаги ўхшатишларнинг лингвомаданий тадқиқи: Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри ... дисс. – Тошкент, 2020.